

Diyalektik-Materyalist rasyonalite¹

Jindřich Zeleny²

Bu makalede diyalektik - materyalist bilimsel rasyonalite tipi üzerine bazı saptamalar yapmak istiyorum.³

Öncelikle “bilimsel rasyonalite tipi” derken ne kastettiğimi açıklamak isterim.

Her çağ için geçerli olduğu üzere içinde bulunduğumuz çağda da, gerek kuramsal, gerekse de gündelik düşünceler aslen tarihin ürünleridir; yani sadece birbirlerine ve dile değil, insan emeği ve yaşamının tarihsel olarak

1 **Zeleny Jindřich**. “On the Dialectico-Materialist Type of Rationality”. *Philosophie et Culture: Actes du XVIIe Congres Mondial de Philosophie / Philosophy and Culture: Proceedings of the XVIIth World Congress of Philosophy*, derleyen: Venant Cauchy (Montreal: Editions Montmorency, 1988), C. 2, s. 958-962.

2 **Jindřich Zeleny** (1922-1997), Çekoslovak Bilimler Akademisi Üyeliği de yapmış, Marksist bir Çek felsefecisidir. Yapıtlarından sadece *The Logic of Marx*. Oxford: Blackwell, (1980) İngilizceye çevrilmiştir. Bu makale <http://www.autodidactproject.org/other/zeleny1.html> adresinden alınmıştır.

3 Burada takdim ettiğim fikirler *The Logic of Marx*. Oxford: Blackwell, (1980) isimli kitabımdaki analizin daha genel bir düzeyde devamı olarak görülebilir.

değişegelen biçimlerine de ilintilenmişlerdir. İnsanın bilişsel düşünce sürecinden ve bilinçli eyleminden soyutlanmış bir terim olan “rasyonalite”nin, düşüncenin mantıksal ve varlıkbilimsel temellerini kapsaması beklenir. Yani kuramsal düşünceye de (mesela bilimsel), gündelik sıradan düşüncelere de tatbik edilebilir olmalıdır. Kuramsal ya da gündelik, her türlü düşüncenin gelişimine şu ya da bu ölçüde değişikliklerin eşlik edeceği açık olsa da; belli başlı tarihsel rasyonalite tiplerini ayırıştırabileceğimiz kanısındayım. Rasyonalite tipleri şu gibi kriterlere göre tanımlanabilir: Hangi kategori ve düşünce biçimleri ele alınmakta? Kuramla pratik arasındaki, ya da betimleyici ve değerlendirci önermeler arasındaki ilişki nasıl kavramsallaştırılmış? Demek ki, farklı rasyonalite tipleri aynı mantıksal ve varlıkbilimsel sorunları açık ya da örtük kimi farklılıklarla ele alabilirler. Bu mantıksal ve varlıkbilimsel sorunları kabaca şu alt başlıklar etrafında sınıflayabiliriz: 1) Kategorilere ilişkin kuramlar; 2) Kestirime (*prediction*) ilişkin kuramlar; 3) Uslamlama ve rasyonel tanıtlama yordamları, ya da ilhamını Hegel ve Frege’den alan bir adlandırmayla, “*Forminhalte der Gedankengefüge*”; 4) Hakikat problemi; yani mantıksal olanla tarihsel olan arasındaki ilişki, ya da sosyal praksis biçimleriyle düşünce biçimleri arasındaki ilişki; ya da dolaysız düşünce biçimleriyle, dolayımlanmış, yani o esnadaki insani praksisin dolayımından geçmiş düşünce biçimleri arasındaki ilişki gibi en temel mantıksal ve varlıkbilimsel sorular.

Tarihsel rasyonalite tipleri arasındaki ayırım ne mutlaktır, ne görelidir, ne de süreksizdir. Tarihsel rasyonalite tipleri arasında sadece farklılık ve ayrımlar değil, pek çok önemli ortaklık da bulunur.

Salt bilimsel rasyonalite açısından ele alırsak, kültürel geleneğimiz içinde en az üç “güzide”⁴ rasyonalite tipini ayırt edebiliriz – Aristotelyen, Kartezyen ve Marksist-Leninist (diyalektik-materyalist) rasyonalite tipleri. Ancak bu hiçbir şekilde sadece üç adet temel rasyonalite tipinin bulunduğu ya da bütün bilimsel ve kuramsal kültür tarihinin bu tipler tarafından kapsanabileceği anlamına gelmez. Olsa olsa, bilimsel düşüncenin mantıksal ve varlıkbilimsel temellerinde günümüzde yaşanmakta olan değişimlere ilişkin içgörümüzü artırmak için gerekli karşılaştırma malzemesini sunmak bakımından, önerdiğimiz üç güzide bilimsel rasyonalite tipinin faydalı ve ufuk açıcı gözüküğü anlamına gelir.

4 Güzide deyimini diğerlerinden daha uzun bir zaman diliminde, daha etkin olan anlamında kullanıyorum.

Şimdi, bilimsel rasyonalitenin Kartezyen ve modern diyalektik-materyalist tipleri arasındaki temel farklara odaklanırsak, şunu işaret etmekle başlayabiliriz: düşünce ve varlık biçimlerinin tarihselleştirilmesi diyalektik materyalist bilimsel rasyonalite için temel ayırt edici unsurdur. Kartezyen düşünce tarihsellikten uzak bir tekniktir; diyalektik-materyalist düşünce ise tarihsel ve pratiktir. Ancak “tarihselleştirme” gibi genel düzeydeki özellikler, eğer özgülleştirilmez ve yeni sıfatlarla donatılmazlarsa, çok da fazla şey söylemezler. O zaman, gelin bunu deneyelim – yani Kartezyen çerçevenin diyalektik-materyalist eleştirisiyle, yirminci yüzyılda hayli yaygınlaşmış diğer bazı eleştirilerini kıyaslayalım.

Bu konuda söylenebilecek en önemli şey belki de şudur: düşüncenin pratik temelleri ve varlık ve düşünce biçimleri diyalektik-materyalist rasyonalite içinde tarihselleştirildiği takdirde, bilişsel düşüncenin nesnelliğine hanel gelmez. Aksine, bilişsel düşünce Kartezyen çerçevenin sunabileceğinden çok daha derin bir nesnellik kazanmış olur.⁵

Burası, Kartezyen çerçeveye Heidegger tarafından getirilen eleştiriyle diyalektik-materyalist eleştirinin birbirlerinden ayrıldığı noktadır. Heidegger’e göre 17. yüzyıldan itibaren makine alanında teknolojik uygulamalar eşliğinde gelişen bütün bilimsel düşünce aslında Kartezyen metafizik temelinde ve onun sınırları içinde yol almıştır. Nesnel bilimsel düşüncenin daima yabancılaştırıcı ve şeyleştirici olduğu varsayıldığından, modern insan ne denli nesnel bilimsel düşünceyle yoğrulmuşsa, kendisini de dünyada o denli evsiz barksız hissedecektir. Böylelikle, Heidegger’e göre yabancılaşma ve evsiz barksızlıktan kaçabilmek ancak bilimsel ve nesnel düşünceyi terk edip “farklı” ve “ileri” olduğu söylenen bir düşünce biçimine geçmekle mümkündür ki, bu da biçim olarak olsun, içerik olarak olsun; dünyanın Yer, Gök, Tanrılar ve Ölümlüler şeklindeki birbirinden ayrılmaz dörtlü tarafından paylaşıldığı varoluşsal ve mistik bir tür düşüncedir.⁶

Görülüyor ki, Heidegger özneye nesneyi ya da varlıkla düşünceyi soyut biçimde birbirlerinden ayırmak suretiyle, öznelcilik ve nesnelcilik arasında kendi kendini besleyen bir kutupsallık vaz eden tüm teorik düşüncelere taarruz etmektedir.

“Avrupa biliminin bunalımı”nın yegane kaynağı olarak fizikalist nes-

5 Lenin *Felsefe Defterleri*’nde “nesnel muamele”yi diyalektiğin unsurları arasında ilk sırada anar.

Lenin V. I. *Philosophical Notebooks*, vol. 29, 202, Russian Edition.

6 Heidegger M. “Das Ding”, in *Vorträge und Aufsätze*, Pfullingen, 1954.

nelciliği gören Husserl ile kıyaslandığında, Heidegger için vaziyet daha karmaşıktır: “Burada öznelcilik ve nesnelciliğin karşılıklı bağlantıları ve birbirleri üzerindeki etkileri temel önemdedir”.⁷

Kartezyen çerçevenin Marksist eleştirisi, özne ile nesnenin dolaysız ve soyut karşıtlığında, yani öznelcilik ve nesnelcilik arasındaki bir kutuplaşmada takılı kaldığı takdirde, düşüncenin beklentilerimizi yerine getiremeyeceği hususunda Heidegger’le hemfikirdir – soyut teknolojik düşüncenin pek çok teknolojik uygulama alanındaki fiili ve potansiyel bütün başarılarına rağmen. Ama Heidegger nesnel ve bilimsel tutumu bir yana bırakarak gerici bir çözüm önerir, diyalektik materyalist eleştiriye fizikalist nesnelciliği tam da yeterince nesnel olmadığı için bir yana bırakır ve düşüncenin nesnellliğini derinleştirmeye çabalar.

Çekirdeğini materyalist diyalektiğin teşkil ettiği düşünce biçimi, kendisinden önceki yaklaşımlardan daha neseldir, zira bütün varlıkların aslen süreçsel nitelikte olduğu kavrayışıyla, insanın ve düşüncesinin pratik temellerini bir araya getirir. Bilimsel ve nesnel yeni düşünce biçiminin gövermesi için bunların her ikisi de vazgeçilmez önemdedir. Bu düşünce biçiminde gerçekliğin aslında ne olduğu sorusu daha zengin ve derinlikli bir hal kazanır; zira burada sadece doğanın nesnel hareketi niteliksel değişkenlik ve gelişimi içinde görülmekle kalmaz, nesne ve öznenin birlik oluşturma sürecinin doğrudan kendisi kuramsal düşünmenin hedefi haline gelir. Dikkatini insanın değişen dünyasıyla doğrudan kendisinin değişmesi arasındaki çakışmaya yöneltmek bu yeni düşünce biçiminin temel bir özelliğidir.⁸

Yeni düşünce biçimi, insanların kendi oyunlarının hem yazarı hem de oyuncusu olduğunu ve bütün bilişsel düşüncenin aslında yaşam pratiğinin bir parçasını teşkil ettiğini kavramakla nesnelci eğilimlerin üstesinden gelir. Yeni düşünce biçimi, her tür öznelci eğilimi de temelden eleştirir; bunların her biri nesnel ve doğru düşüncenin, yani doğada ve toplumda olup bitenlerin hakiki doğasının – giderek artan ölçüde - kavranabilirliğini yadsırlar. Öznelcilik, insanın kendi hakiki kurtuluşuna doğru yürüşünü köstekler, çünkü çeşitli yanılsamalara meydan vererek insanın entelektüel ve pratik bakımdan kendi kendisini belirleyebilme yetisinde çarpıtmalara neden olur; böylelikle de insanı, doğal ve sosyal gerçeklikteki henüz bilin-

7 Heidegger M. *Holzwege*, 4. basım, Frankfurt: 1963, 81.

8 Kolaylık olsun diye bundan sonrasında “çekirdeğini materyalist diyalektiğin teşkil ettiği düşünce biçimi” yerine sadece “yeni düşünce biçimi” ya da “yeni düşünce” denilecek.

meyen nesnel etmenlere üstesinden gelemeyeceği düzeyde bağımlı kılmış olur.

Yeni düşünce biçimi geliştirilmeye açıktır. Olup bitmekte olanın entelektüel düzeyde yeniden-üretimini (ve bir ölçüde ön-üretimini) bitmesi ya da tamamlanması sözkonusu olamaz; tıpkı gerçeklik gibi, o da gelişmeye mahkumdur. Diyalektik materyalist determinizm kavrayışı, mutlaklaştırılmış haldeki mekanist determinizmi (Laplace tipi) terk etmekle kalmaz; salt şu ana dek keşfedilmiş belirlenim biçimlerine saplanıp kalmamamızı, bir kez deneylerle ispatlandılar mıydı, yeni ve henüz bilinmedik bağlantı ve değişim biçimlerini kabul ederek onlar hakkında bilgilenmeye açık hale gelmemizi de temin eder.⁹

Yeni düşünce biçimine giden yol mantıksal ve varlıkbilimsel biçimlerin tarihselleştirilmesi tarafından döşendi; önceden sabit kutuplar arasında düşünülüyorken, artık kutupsal antagonizma ve karşıtlıkların yalnızca göreliliği olduğu ve bütün o esnemezlik tahayyülleriyle mutlak karşıtlık varsayımlarının doğa ve topluma kendi zihinlerimiz tarafından iliştilendirildiğinin farkında olunarak düşünülmeğe başlandı. İşte bu yüzden de karşıtları esnek kılmak, yani onları diyalektik bakımdan görelileştirmek yeni düşünce biçiminin önkoşullarından biridir. Sözelimi “olmak” nedir gibi bir soruya tarihselleştirilmiş bir yanıt verebilmek için, hem “şey”, “öz” gibi kategoriler, hem de bunlara eşlik eden diğer kategoriler, nihayetinde kendi kendisinin üretimi anlamına gelen bir sürecin çeşitli yanlarını ifade edebilecek şekilde yeniden düzenlenmelidir. Benzer şekilde, kimi kestirim ve rasyonel tanıtlama biçimlerinin yanında kanıt ve açıklama kavramları da değiştiğinden onlar da yeniden düzenlenmeden payına düşeni almaldır.¹⁰

Yeni düşünce biçimi bir bakıma, Aristoteles’deki [...] ve [...]’¹¹ kavramlarındansa modern matematiksel doğabilimlerinin başlangıcında bulunan “şey” kavramına daha yakındır. Descartes ve Newton için doğal *ens* ya da doğal şey gövdeyle tanımlandığından atalet kanununun konusuydu. Bu meseleye ilişkin Descartes ve Newton’un görüşleri arasındaki farklar

9 Kendi alanlarında mükemmel denilebilecek biliminsanlarının “değişimi ne denli kısıtlı bir biçimde kavradıklarını” ele veren felsefî görüşlerine dair bkz. V. I. Lenin’in yorumları: *Works*, Vol. 38. Czech edition, 269.

10 Daha ayrıntılı tartışma için bkz. Zeleny J. “*Studien über Dialektik*”, in *Acta Universitatis Carolinae*, Monographia LVII, Praha: 1975.

11 Her iki köşeli parantez içindeki Elen alfabetiyle yazılı kelimelere makalenin kendisinde de yer verilmemiştir (ç.n)

– Descartes’a göre yerçekimi doğal şeylerin nesnel bir niteliği değildir - burada çok önemli olmasa gerek; zira bunlar nihayetinde aynı bir temel tarihsel rasyonalite tipi içindeki farklılardır. Burada asıl ilginç olan doğal şeylerden özdevinim [özelliğini] ayıklama ¹² ya da özdevinimi düzgün bir çizgi üzerinde hep aynı doğrultudaki *motus localise* (yerdeğiştirme hareketine) indirgeme gayretidir. Yeni düşünce biçimi şeyleri süreçler, hareketi ise niteliksel değişim olarak kavradığı için bir anlamda Aristoculuğa bir dönüş gibi gözüktür. Ama diyalektik materyalist rasyonalite tipi tarihsel ve pratik olmakla, salt gözlemci ve teknoloji yoksunu Aristoculuğa fersah fersah uzaktır elbette. Yeni düşünce biçiminin doğrudan modern bilimin gelişiminin bir sonucu olarak – teorik biçime kavuşmuş şekilde – meydana çıkabilmesi Galile sonrası yüzyılların entelektüel verimi olmaksızın düşünülemez; zira aslında bu entelektüel verimin eleştirel biçimde sürdürülmesi anlamına gelir. Gerçekliği dönüştürmek için ona deneysel olarak yakınsama geleneğini hem sürdürür hem de yeniden biçimlendirir.

Tarihsel rasyonalite tiplerinin önemini abartmamakta ve lazım gelen yerde süreksizliği vurgularken sürekliliği gözden kaçırmamakta fayda var. Diyalektik-materyalist tipte rasyonalitenin Aristotelien ve Kartezyen tiptekilerle ilişkisi bir yandan tarihsel planda inkarın inkarıdır, yani eleştirel biçimde aşılmasıdır, bir yandan da her ikisinin entelektüel ürünlerinin yine eleştirel biçimde sürdürülmesidir.

Diyalektik materyalist rasyonalite tipinin en önemli özelliklerinden biri, - yukarıda dile getirilen çifte tarihselleştirmenin sağladığı derinlemesine nesnellik nedeniyle - insanoğluna dünyayı kendi evi olarak kavrama fırsatı vererek rasyonaliteyi ahlakla bir araya getirmesidir. Bu meseleyi etraflıca ele almaksa, maalesef bu sunuma ayrılan süreyi aşmayı gerektirir.

12 Burada o sıralar yükseliş halindeki modern matematiksel doğabiliminin temelini teşkil eden Kartezyen ve Newton’cu hareket ve doğal şey kavramlarını kastediyoruz. Descartes ve Newton’un orijinal çalışmalarında kendi dönemlerinde kabul edilmiş ve verili gözüyle bakılan kavramların ötesine geçme çabasının tohumları bulunabilir, mesela bkz. Descartes’ın *Principia philosophiae*, (Üçüncü bölüm) ve Newton’un *Optik* (Sorgu 30) yapıtları.